

[telif makale]

Bilişsel Gelişim Açısından Din-Fıtrat İlişkisi

Ali KUŞAT

doç. dr., erciyes üniversitesi ilahiyat fakültesi öğretim üyesi
{ kusat@erciyes.edu.tr }

ERUIFD

[2012 / 2, SAYI: 15, SAYFA: 35-53]

ÖZ

İnsanın doğuştan sahip olduğu yeti ve yetenekler hep tartışma konusu olmuştur. İnsanın doğuşunda bazı yetenekler ile doğup doğmadığı konusunda psikologlar ve felsefeciler hep tartışmışlardır. Bazıları doğuştan getirilen yeteneklerin ve hatta bilgi donanımlarının bulunduğunu, bazıları ise insanın doğuştan herhangi bir yetenek ile doğmadığını daha sonraki eğitim sürecinde bazı kazanımlar elde ettiğini iddia etmektedirler.

Dini inancın da doğuştanlığı ile ilgili pek çok şey söylenmiş, bazıları bireyin doğuştan dindar doğduğu ve hatta Müslüman inancı üzerine doğduğu ve daha sonra diğer dinlere sosyal ortam nedeniyle dönüştürüldüğü iddia edilmiştir.

Bu çalışmada, bireyin şu veya bu din üzerine doğduğu tartışmasından ziyade, gelişim sürecinde sahip olduğu bazı bilişsel yeteneklerin doğaüstü bir varlığa inanma yeteneğini oluşturduğu tartışılmakta ve özellikle, daha önce yapılan çalışmalarda hiç vurgulanmayan ve dini inanç açısından üzerinde hiç durulmayan bebeklik döneminin sekizinci aylarında itibaren ortaya çıktığı bilinen nesne devamlılığı yetisinin duyu ötesi doğaüstü güçlere inanabilmenin temelini oluşturduğu iddia edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bilişsel Gelişim, Nesne Devamlılığı, Fıtrat, Din.

ABSTRACT

Religion And Disposition From Cognitive Development

The disposition of human have been discussed in philosophy and psychology. Some of them beleived that human have some disposition from the birth, on the other hand some of them believed that human being don't have any disposition from birth.

This discussion also made on the origion of religious belief. Some scholars have suggested that human has born with a religious belief even as a Muslim, some of them have asserted that a child has not burn with a special belief but has a disposition to accept a religious faith or supernatural beings.

In this article it is discussed that a child has not born with a special religious faith but it has born with a religious disposition. It is suggested that the object conservation ability which appear in 8. mounth child is a base for belief in extrasensory supernatural beings.

Key Words: Disposition, Religion, Cognitive Development, Object Conservation.

Giriş

İnsanın doğuştan nasıl bir donanım ile doğduğu eski filozofların merakını celp etmiş ve bu konu ile ilgili iki temel düşünce ortaya çıkmıştır. Ortaçağda, Descartes'in başını çektiği bir grup nativist filozof, bazı düşüncelerin doğuştan geldiğini savunurken, deneyimciliği savunan J. Locke, Berkeley, Hume gibi bazı filozoflar ise bilgilerin, duysal deneyimlerin giderek daha fazla birikmesiyle elde edildiğini savunmuşlardır.¹

Yukarıdaki tartışma çerçevesinde dinin doğuştan sahip olunan bir ide mi yoksa sonradan anne-babadan öğrenilmiş bir düşünce biçimi mi olup olmadığı tartışma konusu olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak genelde dindar eğilimli din psikologları bunun doğuştan bir eğilim olduğu kanaatini taşıırken, deneyci görüşe sahip olanlar bunun, sosyalleşme süreci içerisinde elde edilen bir düşünce olduğunu savunmaktadırlar.

Bugün din psikolojisi literatüründe, dini düşüncenin izlerine, çocuklarda genel olarak ilk çocukluk yıllarında konuşmaya başladığı üç yaşından sonra rastlandığı iddia edilmekte ancak henüz konuşmanın başlamadığı, bebeğin, duygu ve düşüncelerini ifade edemediği yıllara pek inilmediği görülmektedir.²

Çocukların dini inanış özellikleri ile ilgili olarak yapılan bazı çalışmalarda, bu özelliklerin hangi psikolojik yapının bir gereği olarak ortaya çıktığına yönelik herhangi bir açıklama bulunmamaktadır.³ Bireyin dini eğiliminde onun istidat ve kabiliyetlerinin olmazsa olmaz olduğu yalnızca sosyal çevrinin etkisiyle bireyin doğüstü bir güce bağlanamayacağı veya O'nun varlığını kabullenemeyeceği vurgulanırken, insanı dini kabullenmeye istidatlı kılan bu "ruhi güçlerin" neler olduğundan hiç bahsedilmemektedir.⁴ Hâlbuki din psikolojisi, dinsel inanış özelliklerin, psikolojinin yaklaşım biçimi ve metotları ile açıklanması olarak bilinmektedir.

Yavuz, Hollenbach'a atfen çocuğun yardıma muhtaç olması sebebi ile kendisini koruyacak bir koruyucuyu arama ihtiyacından dolayı doğüstü üstün bir gücün yardımını aradığını söylemektedir. Ayrıca emniyet, korunma, dayanma, güvenme, sığınma, kabul görme gibi birtakım psiko-sosyal güdülerin doyurulma

¹ Duane P. Schultz ve Sydney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, Terc. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, 2001, s. 66.

² Bkz. Robert Coles, **The Spiritual Life Of Children**, Parper Collins, Great Britain, 1992; Mustafa Köylü, "Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Eğitimi", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XLV, II, (137-154), Ankara 2004, s.137; David Elkind, "The Development of Religious Understanding in Children," in (ed) Merton P. Strommen, **Research on Religious Development; A Comprehensive Handbook**, Hawthorn Books, New York, 1971, ss. 655-685.

³ Bkz. Kerim Yavuz, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 21-173.

⁴ Kerim Yavuz, "Dini İncanın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 7, 1986, s. 129 (129-142).

isteğinin, Allah inancına götürebileceği yani çocuğun kendini emniyetsiz, güçsüz hissettiğinde Tanrıya yöneldiği iddia edilmektedir.⁵

Dini duygunun menşei ile ilgili olarak G. Allport bunun ortak bir menşeinin bulunmadığını vurgularken, güdüler konusunda yüzyılımızın en büyük uzmanı olarak tanıttığı McDougall'ın bile dini eğilimin kökeni hakkında hiçbir şey söyleyemediğini vurgulamaktadır. Salt ve spesifik psikolojik bir dini güdü konusundaki başarısızlıklarına rağmen dini duygu ve düşüncüyü bireyin zihinsel ve fiziksel mekanizmalarının ortak bir ilişkisi içerisinde ortaya çıktığı kanaatini de taşımaktadır.⁶

Bu çalışmalarda çocukluk döneminin dini kabiliyet ve eğiliminin onun bilişsel yapısıyla olan ilişkisi üzerinde pek fazla durulmamıştır. Çünkü bebeklik döneminin bilişsel yapısının pek gelişmediği ve henüz Piaget'in ifadesiyle "Duyusal motor dönem" olması ve duyularla çevreyi ve nesneleri anlamaya çalışmaları, birinci çocukluk döneminin ise "İşlem öncesi dönem" olarak tanımlanması nedenleriyle olmalı ki çocukluk çağıının dini gelişim özellikleri daima duygu temelli anlaşılmalı ve yorumlanmalı çalışılmıştır. W. James'in, dinin bir duygu olduğunu açıklamasından beri⁷ çocukluk döneminin dini kabiliyet ve özellikleri hep dini duygu çerçevesinde ele alınmış ve incelenmiştir.

Bir çocuk doğduğunda, nasıl ki bir sporcu, sanatçı, edebiyatçı vs. olarak doğmaz ise dindar olarak da doğması düşünülemez.⁸ Çocuğun insani diyebileceğimiz birtakım özellikleri yalnızca "bi'l kuvve" dir, "bi'l-fiil" değil. Daha basit insani yeteneklerin ortaya çıkması oldukça uzun zaman alırken, oldukça soyut kavramları konu edinen dinin hemen doğumda kendisini bil fiil olarak göstermesi beklenemez. Fakat yine de dinin insanın doğumuyla birlikte gelişen birtakım yeti ve yetenekleri ile birlikte iç içe girmiş ve onlarla birlikte geliştiği görülmektedir.⁹

Psikolojide genel olarak okumaya, yazmaya ve sayıları öğrenmeye hazırlığın ne olduğunu biliyoruz. Bu ifadeler, çocukların bu becerileri yapabilmek için uygun bir aşamaya gelmiş olmaları anlamına gelmektedir. Bu durum birbirleriyle ilişkili birtakım varsayımların varlığını göstermektedir. Birinci varsayım, bu sayılan becerilerin yapılabilmesi için çocuk henüz fiziki ve zihinsel bir olgunluğa gelmemiş veya çocuk duygusal ve motivasyonel olarak henüz hazır değildir. Bu nedenle bu becerileri yapma konusunda isteksiz davranmaktadır. Bu becerilerden bazıları için fiziki ve bazıları için ise zihinsel bir hazırlık daha öncelikli olarak gerekmektedir. Bu varsayım, çocuğun belli bir yaşa gelinceye kadar bu becerileri yapamaz anlamına gelmez, aksine bu beceriler gittikçe daha ileri düzeyde ve daha karmaşık olarak bunları yapabilir anlamına da gelir. Burada biz, okumada ve konuşmada

⁵ Yavuz, agm. ss. 133-134.

⁶ Gordon Allport, **Birey ve Dini**, çev. Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara, 2004, ss. 26-27.

⁷ W. James, **The Varieties of Religious Experiences**, Penguin Books, 1982, ss. 26-52.

⁸ Bkz. Faruk Karaca, **Din Psikolojisi**, Trabzon, 2011, s. 159.

⁹ W. Houston Clark, "Çocuklukta Din", Çevirenler: Adil Çiftçi-Murat Yıldız, **D.E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi** Sayı X, İzmir 1998, ss, 183-205.

olduğu gibi gittikçe artan bir aşamanın varlığından söz ediyoruz. Çocuk önceleri daha basit kitapları, hikâyeleri okuyup anlarken daha sonra daha karmaşık kitapları okuyabilme becerisini elde edebilmektedir.¹⁰ Okumaya hazırlık ile ilgili daha ileri bir varsayım ise, bizim çocuğun okuyabilmek için pasif bir şekilde hazırlık aşamasına gelmesini beklemeyip aktif bir şekilde hazırlık sürecinin desteklenmesi gerekmektedir. Örneğin, yazma becerisi için çocuğun karalama, çizme, resim yapma tecrübelerini yaşaması ve ellerini gittikçe daha iyi kontrol edebilmeyi kazanması gerekmektedir.

Bebek ve çocukların aşkın bir varlığa inamış kabiliyetlerinin nasıl oluştuğu hala bir muamma oluşunu korumaktadır. Din psikolojisinde dini gelişmeyi Piaget'in bilişsel gelişim teorisinden bağımsız ele almak mümkün gözükmemektedir. O'nun teorisi dini gelişimi anlamak için en çok kullanılan ve en açıklayıcı bir gelişim psikolojisi teorisi olarak bilinmektedir.

Dini duygulardan bahsedilirken, bunlardan birisinin de çocuklarda bitmek tükenmek bilmeyen bir merak duygusunun onları doğüstü bir gücün varlığının keşfine götürdüğü iddia edilmektedir. Aslında çocuklarda neredeyse doğuştan itibaren çevresel objeleri anlamaya çalışma ve daha sonra bu merak çevresel görünen varlıkların bir adım ötesine giderek, artık gizlide köşede görünmeyen şeylerin keşfi başlar. Daha sonra bu keşif çocuğun daha uzaklarında olan dünyanın varlığı keşif edilmesi gerekli alan içerisine girer ki bu hiyerarşik keşif alanları aslında çocukta doğuştan itibaren gelişmeye başlayan bilişsel bir yapı ile ilgili olduğunu söylemek mümkündür. Burada çocuğun bilişsel yapısının onu, görünen varlıkların keşfinden başlayıp görünmeyen varlıkların keşfine doğru yönelttiği görülmektedir.

Bu makalede dini duygu ve düşüncenin bireyin doğasındaki en ilkel temelinin onun doğumunun ilk yıllarında, konuşmaya henüz başlamadığı dönemde ortaya çıkan nesne devamlılığı bilişsel yapısı ile olan ilişkisi tartışma konusu yapılacak ve dini duygu ve düşüncenin aslında bu bilişsel yapı çerçevesinde anlaşılmasının gerekliliği üzerinde durulacak ve dinin fıtrat ile olan ilişkisi konusu daha açık ve psikolojik bir temel üzerine inşa edilmeye çalışılacaktır. Olayın psikolojik boyutuna geçmeden evvel, Kur'an ve Hadislerde din-fıtrat ilişkisinin nasıl ele alındığına bir göz atmak yerinde olacaktır. Çünkü İslam'ın temel kaynaklarında da bu konuda birtakım bilgiler bulunmakta ve bu ayet ve hadisler psikoloji biliminin ışığında incelendiği zaman daha somut sonuçlara ulaşmak mümkün olacaktır.

Din-Fıtrat İlişkisi

Fıtrat, “yarmak ikiye ayırmak, yaratmak icat etmek” anlamlarına gelen “fatr” kökünden türetilmiş bir isim olup, “yaratılış, belli yetenek ve yetkinliğe sahip oluş anlamlarında kullanılmaktadır.¹¹ Ancak “yarmak, fışkırmak, açılıp saçılmak,

¹⁰ Ronald Goldman, **Readiness for Religion; A Basis for Developmental Religious Education**, Routledge and Kegan Paul, London,, 1966, s. 42.

¹¹ Hayati Hökelekli, “Fıtrat” md. T.D.V. **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, XIII, ss, 47-48.

yaratmak” lügatlerde en yaygın kullanılan anlamları arasında yer almaktadır. Bu kelimenin Kuran ve Hadislerde ise yaradılış, yaratış anlamlarında anlaşıldığı görülmektedir.¹² Fıtrat, yapı, karakter, tabiat, mizaç, tabii eğilim, huy, içgüdü, kabiliyet gibi manalara da gelmektedir.¹³

Râğıb El Isfahani “Fıtrat” kelimesini bir şeyin icat edilmesi ve ortaya konması olarak anlamakta ve “O halde sen yüzünü, bir hanîf olarak dine, Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrata çevir. Allah'ın yaratışında değişme olamaz. Doğru ve eskimez din işte budur. Fakat insanların çokları bilmiyorlar.”¹⁴ ayetinde geçen “Allah'ın insanları üzerinde yarattığı fıtrat” cümlesini insana doğuştan Allah'ı tanıma ve O'nu bilme yetisinin verildiği şeklinde yorumlamaktadır.¹⁵ Elmalılı Hamdi Yazır ise “Fıtrat”ı “yaratılışın ilk tarzı ve mahiyeti, orijini” olarak değerlendirmektedir. Ayette geçen “insanları onun üzerine...” ifadesini, her bireyin kendine özgü bir yapısından değil, bütün insanların müştereken sahip oldukları bir yaratılış özelliği olarak yorumlamaktadır.¹⁶

Yine Hamdi Yazır “Allah sizi, analarınızın karnından hiçbir şey bilmez durumda iken çıkardı. Şükredesiniz diye size kulaklar, gözler ve kalpler verdi.”¹⁷ ayetini, insanın doğuştan bir bilgi ile doğmadığı ve bildiği şeyleri sonradan öğrendiğini savunmaktadır. Yine bu ayetteki Allah'ın insanlara kulaklar, gözler ve kalpler vermesini de bu duyular vasıtasıyla Allah'ın varlığının anlaşılabileceğini ve insanın doğuştan Allah'ı tanıma ve bilmeye kabiliyetli yaratıldığının bir kanıtı olarak yorumlamaktadır. **Kur'an-ı Kerim'in bu ve benzeri ayetlerinden anlaşıldığına göre Allah insanı yaratırken kendisini tanıma kabiliyetiyle de donattığı anlaşılmaktadır.** “Nefislerinizdekini görmez misiniz?”¹⁸ ayetinden, insan nefsinde Allah'ın varlığının delillerinin olabileceğinin anlaşılabileceği gibi, insanın doğasında Allah'ın varlığını anlayabilecek birtakım yeti ve yeteneklerin varlığı da anlaşılabılır.

Bu ayetlerin yanında **“Ben (gizli) bir hazine idim; bilinmek istedim, mahlûkatı yarattım. Kendimi onlara tanıttım, onlar da beni tanıdılar”**¹⁹ hadisi yukarıdaki ayetleri destekler nitelikte gözükmektedir. Ayrıca,

¹² Yaşar Nuri Öztürk, **Fıtrat ve Din**, İstanbul 1997, s. 37.

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut, (t.y.), V, 55)

¹⁴ 30/Rum, 30.

¹⁵ Ragıb El Isfahani, Müfredat; *Elfaz'ıl Kur'an*, Üçüncü Baskı, Beyrut, 1423H (2002M), s. 640.

¹⁶ <http://www.kuranikerim.com/telmalili/rum.htm> (10/07/2014)

¹⁷ Nahl, 78.

¹⁸ Zariyât, 51/21.

¹⁹ Acluni, **Keşf'ül Hafa**, C. II, Kahire, H. 1352, s.132. Not: Bu senedi olmayan, ne sahih ne de zayıf hadis olarak bilinmeyen ve bundan dolayı İbni Teymiyye tarafından Hz. Muhammed'e ait olmadığı iddia edilen bir hadistir. Ancak bu hadis “Ben insanları ve cinleri ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.” (51/Zariyat, 56) ayetinin anlamını tefsir etmesi sebebiyle anlamı doğru olarak kabul edilen ve özellikle tasavvuf alanında oldukça sık kullanılan bir hadis olarak bilinmektedir.

“Fıtrat” kelimesinin yaklaşık 55 hadiste geçtiği ifade edilmektedir.²⁰ Bu hadisler gruplandırılmış ve ilk grupta “Fıtrat” hadisi olarak bilinen “Her doğan belli bir fıtrat üzere doğar, sonra anne-babası onu Yahudi, Hristiyan ya da Mecusi yapar” hadisinin farklı rivayetleri ele alınmıştır. Bu hadis bazı hadis kaynaklarında ve yorumlarında her doğan çocuğun “İslam Fıtratı” üzerine doğduğu sonradan anne-babası onu kendi dinleri üzere yetiştirdikleri şeklinde yorumlanmaktadır. Fakat bu yorumun gerçeği yansıtmadığı ve “İslam Fıtratı üzere doğar” şeklindeki rivayetlerin de sahih olmadığı vurgulanmakta ve bu hadislerden insan doğasında Allah’ın varlığını tanıyabilecek bir kabiliyet ile yaratıldığı anlaşılmaktadır.²¹

Bu anlamlardan hareketle fıtrat kavramını, bireyin doğuştan sahip olduğu yaratılış özellikleri, Allah’ı, doğaüstü güçlerin varlığını, kavrayabilecek ve ona inanabilecek bir kabiliyet ile yaratması olarak anlayabiliriz.

Bu dini kaynakların yanında bazı felsefeciler ve psikologlar da, insanda doğuştan doğaüstü dünyayı kavramaya yönelik bir kabiliyetin varlığından bahsetmektedirler. Bunlardan Friedrich Schleiermacher kutsalın içimizde olduğunu ve bunun duygular şeklinde yaşandığını belirtir.²²

İnsanın doğaüstü güçlü varlık ya da varlıklara niçin inandığı ve ona karşı birtakım yükümlülükler hissettiğinin motivasyonu üç genel başlık altında incelenmektedir. Bunlar duygusal, zihinsel ve sosyo-kültürel nedenler olarak ele alınmaktadır.²³ Elbette dini inancın duygusal ve sosyo-kültürel nedenleri vardır. Ancak bir kişide bunun fıtrattan gelen bir alt yapısı mevcut olmaz ise ne duygusal ne de sosyo-kültürel nedenlerin insanları doğaüstü görünmeyen bir varlığa inandırması mümkün olamaz. Örneğin tat alma duyusunu kaybetmiş birisinin gıdaların tadını alması nasıl mümkün olmaz ise, doğaüstü bir varlığı kabullenebilme yeteneğine sahip olmayan birisinin de Allah’ın varlığına inanabilmesi düşünülemez. Böyle bir birey doğaüstü bir varlığı bilişsel olarak kavrayamaz ise onunla duygusal bir ilişki içerisinde olması da imkânsız hale gelecektir. Varlığı kavranamayan bir şeye karşı duygusal yakınlık hissedilmesi de mümkün olmayacaktır. Bu makalede söz konusu olan din duygusunun doğuştanlığından ziyade, doğaüstü bir gücün varlığının kavranmasının doğuştan gelen bilişsel bir yapı ile ilişkili olduğunu düşünmek daha yerinde olacaktır.

Dini Gelişimin Bilişsel Yapı İle İlişkisi

Kırk yılı aşkın bir süre çocukların zihinsel gelişmelerine yoğunlaşan Piaget bir zekâ gelişim teorisi geliştirmiştir. Psikolojinin, düşünme süreci ile ilgili bir yapısal zihinsel gelişim teorisi geliştirdiği için J. Piaget’e oldukça şey borçlu olduğunu söyleyebiliriz. Bu teori sayesinde, gelişim dönemlerine has düşünce

²⁰ A. Kadir Evgin, “Hadislerde “Fıtrat” Kavramı ve “İslam Fıtratı” Söyleminin Tenkidi”, **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1(2003), s. 93-110.

²¹ Bkz. H. Hökelekli, **İslam Ansiklopedisi**, “Fıtrat” md., ss. 47-48; A. Kadir Evgin, “Hadislerde “Fıtrat” Kavramı ve “İslam Fıtratı” Söyleminin Tenkidi”, s. 93-110.

²² F. Schleiermacher, **On Religion**, çev. John Oman, Harper&Row, New York, 1958, s. 93.

²³ Hüseyin Peker, **Din Psikolojisi**, Samsun, 2000, s. 66.

biçimleri daha iyi anlaşılmaktadır. Kavram oluşturma ile ilgili bu düşünce mekanizması, ayrı objeler, olaylar, tecrübeler ya da gerçeklikler arasındaki farkın anlaşılmasında oldukça yardımcı olmaktadır. Piaget bu düşünce sürecinde birbirinden ayrı üç seviye olduğunu belirtmektedir. Bunlara; sezgisel, somut ve önermesel düşünce evreleri adını vermektedir.²⁴ Ancak burada ilk gelişim dönemi olan Duyusal Motor döneminin henüz zihinsel anlamda bir özellik içermediği iddiası ile bir düşünce süreci olarak ele alınmadığı görülmektedir.

Piaget'in bu yapısalcı bilişsel gelişim modelinin, çocuklarda benmerkezciliğin, animistik yapının, yapaycılığın (artificializmin) ²⁵ , antropomorfizmin, literalizmin erken çocukluk döneminde dini anlayışın karmaşıklığı ve sınırlılığını ve daha sonraki dönemlerde soyut dini anlayışların nasıl ortaya çıktığını anlamada oldukça önemli katkıları olmuştur.²⁶

Bilişsel gelişim teorisine göre. Yetişkinlerin düşünce biçiminin, çocukluktan itibaren ortaya çıkan zihinsel gelişimin bir sonucudur. Piaget her bir gelişim döneminde ortaya çıkan gelişimsel kabiliyetin beraberinde ortaya çıkan yeni ihtiyaçların, bazı sosyal ve fiziki ortamlara bilişsel anlamda bir uyum sorununu da beraberinde getirdiğini söylemektedir. Her bir çatışmanın çözümü yapısal bir değişim ile sonuçlanır ve yeni zihinsel yapı yeni bir çatışmanın ortaya çıkmasına da yol açar.²⁷ Bu çatışmanın çözümü konusunda dinlerin nasıl bir çözüm sunduğu ile ilgili somut birkaç örnek vermek gerekirse, çocukta dil yeteneğinin gelişmesi ile birlikte nedenselliği iptidai bir şekilde kavramaya başlayınca çocuk “niçin” sorularının yoğun bir şekilde sorulduğu bir aşamaya girer. Çocuk kısa bir süre sonra “niçin” ve “nasıl” şeklindeki bu yoğun sorularının ailelerinin hoşlarına gitmediğine şahit olur. Çocuğun bu nedensel ilişkiyi anlamaya yönelik adımları ve bu tutum karşısında ailelerinin takındıkları tavırları, çocukta ailelerinin dünyası ile ilgili birtakım çatışmalar yaşamasına neden olur. Aynı şekilde dört veya beş yaşındaki çocuk somut ilişkiler konusunda yeteneğinin ortaya çıktığının farkına varır ve yeniden başkaları ile çatışma yaşamaya başlar. Çocuğun “kim daha fazla” ile ilgili sabit ilgisi onu ailesi ve arkadaşları nezdinde sevimsiz hale getirir. Kısacası, her bilişsel yetenek bizatihi yeni davranışlara yol açan bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç,

²⁴ Ronald Goldman, **Religious Thinking From Childhood to Adolescence**, Routledge and Kegan Paul, London, 1964, s. 19.

²⁵ Var olan her şeyin Tanrı veya insan gibi bilinçli bir varlık tarafından yaratıldığı ve daha sonra bu varlığın özellikleri, davranışları ve hareketleri tarafından sorumlu olduğu inancı. Bu terimi ilk ortaya atan Piaget bu terim ile animizm arasında bir zıtlığın olduğuna dikkat çeker. Animizmde, varlıkların bizzat kendi içsel güçlerinin veya enerjilerinin onları direkt harekete geçirdiği ve davranışlarını belirlediği inancı mevcuttur. Her iki anlayış da işlem öncesi dönemdeki çocukların karakteristik düşünce özelliklerindendir.

(<http://psychologydictionary.org/artificialism/>) 11.11.2014

²⁶ Micola Slee, “Cognitive Developmental Studies of Religious Thinking; E Survey and Discussion with Special Reference to Post-Goldman Research in the United Kingdom”, in (ed) James W. Fowler, Karl Nipkow and Friedrich Schweitzer, **Stages of Faith and Religious Development**, SCM Press, London, 1992, ss. 130-146, s. 132.

²⁷ David Elkind, “The Origins of Religion In The Child”, **Review of Religious Research**, Vol., 12, No. 1, Autumn, 1970, s. 36.(ss. 35-42)

çocuk ile onun sosyal ve fiziki çevresi arasında bir uyumsuzluk yaratır.²⁸ Piaget'in geliştirdiği bu teori ile dini gelişim arasında yapılan istatistiki ampirik araştırmalar çocuklar ve ergenlerde bilişsel gelişim aşamaları ile dini gelişim özellikleri arasında yüksek bir korelasyonun olduğunu ortaya koymaktadır.²⁹

Burada Elkind bu sorunun çözümü ile ilgili olarak kurumsal dinin dört yaygın unsurunun; Tanrı inancı, Kutsal Metinler, ibadet ve Kelami konular (theology) çocuklarda zihinsel gelişim sürecinde ortaya çıkan dört bilişsel yeteneğin; korunum (conservation), temsil (representation), ilişki (relation) ve anlamamanın (comprehension) oluşturduğu ihtiyacın karşılanması için hazır çözümler sunduğunu belirtmektedir.³⁰ Bu gelişimsel kabiliyetin açıklanmasında Elkind çoğunlukla Piaget'in çalışmalarına dayanır.

Piaget'in bilişsel gelişim aşamalarının dini gelişim açısından yerini görmek için yapılan ilk çalışmalardan birisi de R. Goldman'ın "Religious Thinking from Childhood to Adolescence" isimli çalışmasıdır. Bu araştırma, duyuşsal motor dönemini takip eden sezgisel veya işlem öncesi düşünce, somut ve soyut düşünce evrelerini yani 6-17 yaş aralıklarını araştırma konusu yapmıştır. Görüldüğü gibi bu çalışma daha erken dönem çocuk ve bebeklerin dinsel düşüncelerine inmemektedir. Goldman bu konuyla ilgili olarak, 'bilişsel gelişimin ilk dönemi olarak nitelendirilen 0-1 yaş arasında görülen "duyuşsal motor dönemi"nin ilgi alanlarına girmediğini çünkü ellerinde bu döneme ait özellikle dini olarak nitelendirilebilecek bir verinin olmadığını söylemektedir.³¹

Çocukların dini gelişim özelliği ile ilgilenen çalışmalara baktığımız zaman dini gelişimin ilk başlangıcı olarak üç yaş esas alınmakta ve bunun gerisine giden bir çalışmaya rastlanmadığı gibi üç yaş öncesi, dini bir gelişim özelliğinin ortaya çıkmadığı (pre-religious) bir dönem olarak tanımlanmaktadır. Bu dönemde çocuğun temel entelektüel ve duyuşsal örüntüleri kavramaya çalıştığı ifade edilmektedir.³² Hâlbuki üç yaşında ortaya çıkan ve dini gelişim özelliği olarak gösterilen yaşantı biçimlerinin geçmiş bir psikolojik alt yapısının olması gerekmektedir.

Dini gelişim, çocuğun diğer gelişimsel özelliklerinden bağımsız gelişen bir boyut değildir. Dini gelişim, çocuğun kutsal diye nitelendirdiği şeyle ilişkilerinden kaynaklanan tecrübelerinin bir yorumundan ibarettir. Bir başka ifade ile dini gelişim diğer bütün gelişimlere bağlıdır. Çünkü çocuğun geniş bir tecrübe yapısına

²⁸ D. Elkind, The Origins of Religion In The Child, s. 36.

²⁹ John L.Ellias, "Ronald Goldman: Dini Gelişim Psikoloğu", çev. Ali Rıza Aydın, **Din ve Birey; Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar** (ed. A. Rıza Aydın), İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 85-100.

³⁰ D. Elkind, "The Origins of Religion In The Child", s. 35.(ss. 35-42

³¹ Ronald Goldman, **Readiness for Religion; A Basis for Developmental Religious Education**, Routledge and Kegan Paul, London, 1966, s. 51.

³² Bkz. R. Goldman, **Religious Thinking From Childhood to Adolescence**, 1964, s. 25.

ve gelişimsel olgunluğa sahip olmadığı için birtakım yaşantılarını dini bir dünya görüşü ile açıklaması mümkün gözükmemektedir.³³

Bu sebeple R. Goldman çocuğun dini gelişimi için bazı gelişimsel sınırlılıklarından bahsetmektedir. Bunları entelektüel olgunlaşmamışlık, dil gelişimindeki sınırlılıklar, sınırlı tecrübe olarak saymaktadır.³⁴

İlk yıllarında çocuk dış dünyayı duyuşsal algılar ve çevresindeki nesnelerin farkına varma gücü ile çevresinde ne olup bittiğinin farkına varır. İki yaşından itibaren gelişmeye başlayan dili kullanma yeteneği ile birlikte çevresindeki nesnelerin daha çok farkına varır. Daha sonra yaşadığı tecrübeleri gittikçe daha çok hatırlaması ve olayları ve göz önünde bulunmayan nesneleri hatırlaması kabiliyeti gelişir. Bunlar çocuğun zekâsının gelişmesi için hammadde niteliğinde olan şeylerdir. Fakat bu dönemde çocuk hala açık, mantıklı ve doğru düşünecek durumda değildir.³⁵

Okul öncesi yıllarda ve ilkokulun ilk yılındaki çocuklarda var olan benmerkezci düşünce biçimi onların düşünce genişlemesinin önünde duran diğer bir kısıtlamadır. Dünyanın kendi çevresinde döndüğü bir dönemdir. Tecrübeler doğru bir şekilde yorumlanamaz. Ayrıca bu dönemdeki daha ileri bir sınırlama da bir gerçeği bir başka gerçek ile doğru bir şekilde karşılaştıramaz. Çocuğun düşünce yapısı monofokal bir yapıya sahiptir. Yani çevreye ve olaylara tek açıdan bakar. Bir zamanda ancak bir gerçek ile ilgilenebilir. İlişkişel düşünce ancak daha sonra yavaş yavaş gelişir. Bu benmerkezci, tek odaklı ve işlemleri tersine çevirememesi şeklindeki düşünce yapısı Piaget'in işlem öncesi ya da sezgisel düşünce evresinin temel belirtileri olarak bilinmektedir. Araştırma bulgularına göre, bu düşünce özelliklerinin dini düşünce alanında 7. veya 8. yaşlara kadar devam ettiği iddia edilmektedir.³⁶

İkincisi ise dil sınırlılığıdır. İlk çocukluk yıllarında çocuk gittikçe gelişen bir kelime dağarcığı kazanır. Pek çok araştırma bulguları, çeşitli tecrübe alanlarında çocuğun kullandığı kelimeler anlayışının oldukça ötesine geçtiğini göstermektedir. Çocukların bu ileri düzeydeki anlayışlarına rağmen, dini dil çocuklar tarafından kendi karşılaştıkları tecrübeleri açısından anlaşılır.³⁷

Çocukların sınırlı sayıdaki tecrübelerinin onların dini anlayışlarını etkilediği ve hatta sınırladığı görülmektedir. Hayatı ve olayları daha iyi anlamak, daha çok tecrübe sahibi olmakla paralel devam eder. Yaşamın hemen hemen her alanında daha ileri düzeyde bilgi ve beceri sahibi olmak ancak daha çok tecrübe sahibi olmakla mümkündür. Sınırlı sayıdaki tecrübesi nedeniyle çocuğun hayatı ve dini anlaması sınırlı düzeyde olacaktır. Örneğin, çocuk olgunlaşmamış halinden

³³ R. Goldman, **Readiness for Religion** s. 26.

³⁴ R. Goldman, **Readiness for Religion**, s. 25-39.

³⁵ R. Goldman, **Readiness for Religion**, s. 27.

³⁶ R. Goldman, **Readiness for Religion**, s. 28.

³⁷ R. Goldman, **Readiness for Religion**, s. 31-32.

olgunluğa doğru ilerledikçe zamanın farkındalığı da o denli zenginleşeceği ve olgunlaşacağı iddia edilmektedir.³⁸

Bütün bu sınırlılıklarına rağmen çocukların yine de dinsel konulara karşı oldukça ilgili oldukları görülmektedir. Çocuklar zaman zaman manevi olaylara gerçek bir iç gözü geliştirmektedirler ve dua, dini ritüeller ve diğer dini aktivitelere büyük bir ciddiyetle ilgi duymakta ve yer almaktadırlar. Eğer din 'bireyin kutsala karşı yaşadığı duyguları, tecrübeleri ve eylemleri' olarak tanımlanırsa o zaman bebeklik döneminin sonlarından itibaren çocukların dindar olduğu apaçık olur. Burada üzerinde durulması gereken bir konu da dini gelişimin her dönemde birbirinden farklılık göstermesi nedeniyle, bebekliğin sonlarına doğru çocuğun kabiliyetleri çerçevesinde sahip olduğu dini anlayış, yedi yaşındaki anlayış açısından, yedi yaşındaki bir çocuğun dini algısı on yedi yaşındaki bir genç açısından bir din algısı değildir. Bundan dolayı bu alandaki çalışmalardan elde edilen veriler ışığında dini öncesi dönem, dini-altı dönem ve dini dönem diye üç gelişim aşamasından bahsedilmektedir. İngiliz kültüründe erken çocukluk dönemindeki çocukların 'kutsal' varlığı ideal anne-baba ve Tanrı figürünün karışık bir şekli olarak kabul ettikleri görülmektedir. Erken çocukluk dönemindeki bu çocukların, ilkel animistik bir din algısı şeklinde, kutsal ile güvene dayanan daha olgun bir ilişkiye sahip oldukları belirtilmektedir.³⁹

Goldman, dini gelişim aşamalarının varlığını açıkça tanımlayan kişinin E. Harms olduğunu söylemektedir. Harms üç yaşından ergenliğin ilk yıllarına kadar olan dönemde 4000 çocuk üzerinde yapmış olduğu, resim çizmeye dayalı araştırmasında 3-12 yaş arasında iki aşamanın varlığını ortaya koymuştur. 3-6 yaş arasına peri masalı dini gelişim ve 7-12 arasına da realistik (gerçeğe uygun) dönem adını vermiştir. Elde edilen bulgular, ilk gelişim evresinin dikkat çeken özelliği olarak, bu dönemin oldukça homojen bir dini yapıya sahip olduğunu göstermesidir.⁴⁰ Gesell ve Ilg çalışmalarına göre, beş yaş çocuğunun düşünce yapısının nedensel ve mantıksal ilişkilerden yoksun ve düşüncelerinin güçlü bir şekilde animizmi çağrıştırdığı görülmektedir. Bu yaştaki çocuklar, 'bulutlar Tanrının itmesi sebebiyle hareket etmekte, rüzgâr Tanrının üflemesiyle oluşmaktadır', şeklinde inanışlara sahiptirler.⁴¹

Piaget'in çalışmaları, çocukluk döneminde ortaya çıkan fiziksel nedenselliğin, çocukların dini gelişimlerinde animizmin fonksiyonunu gösterir. Ayrıca Piaget önceki çalışmalarında 'Artificializm' terimini kullanır. Bu kavram çocukların yaşamında, nesnelerin doğaüstü güçlere sahip bir insan ürünü olduklarını gösterir.⁴² Bunları yapan insan ya Tanrı veya güçlü erkektir. Çocuk bu güçlü insana kutsal birtakım sıfatlar yüklemektedir. Bu yaştaki çocuklar güneşi

³⁸ R. Goldman, **Readiness for Religion**, s. 35.

³⁹ R. Goldman, **Readiness for Religion**, s. 40.

⁴⁰ R. Goldman, **Religious Thinking From Childhood to Adolescence**, s. 24.

⁴¹ Ronald Goldman, **Religious Thinking From Childhood to Adolescence**, 1964, s. 25.

⁴² Bkz. Jean Piaget, **Çocuğun Gözüyle Dünya**, çev. İsmail Yerguz, Dost Yayınları, Ankara, 2013, s. 217-330.

Tanrının uzayda yaktığı ateş, olarak görürler. Piaget bunu mitolojik artificializm olarak niteler. Bu dönem dört yaşından yedi yaşları arasında olarak görülür. Piaget'e göre çocukluğun ilk yıllarında çocuğun gerçek dini, oldukça detaylı, çok katlı inceliklere sahip bir yapaya sahiptir. Kısaca ona göre, çocuk doğal olarak yaratıkların orijini olarak Tanrıyı veya insanı görür, çünkü o bu ikisini birbirinin yerine kullanır. Her ikisi de ona göre oldukça güçlü ve her şeyi bilenlerdir. Fakat ileriki yaşlarda insanın gücünün sınırlılığını anladıkça bu artificializm etkisini kaybeder. R. Goldman, Piaget'in ilk gelişim dönemiyle ilgili bu mitolojik yapaycılık (mythological artificialism) gelişim özelliğinin kendi yapmış olduğu araştırmalar tarafından da desteklendiğini belirtmektedir.⁴³

Üç, dört yaşların, animistik ve büyüsel anlayışın en yaygın olduğu dönem olarak belirtilmektedir. Bu yaşlarda bütün doğal güçlerin kontrolünün Kadir-i Mutlak bir Tanrının gücü ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Evrendeki bütün olaylar kutsal ya da insan iradesine bağlı olarak algılanmaktadır. Bu da Piaget'in yapaycılık açıklaması ile uyum göstermektedir.⁴⁴

Piaget'in bu düşünce süreci ile ilgili görüşlerinin, dini gelişime uyarlanması ile ilgili pek fazla bir çalışmanın yapılmadığını görmekteyiz. Genelde Türkçe yapılan çalışmalarda dini gelişim, gelişim psikolojisi teorilerinden ayrı ve bağımsızmış gibi ele alınıp incelenmektedir.⁴⁵

Çocuklar dine oldukça eğilimli olmaları, her ne kadar dinlerin bazı ritüelleri çocuklara zor ve sıkıcı gelse veya dini dili çok iyi anlamasalar da, yaşamlarının bu ilk dönemlerinde dine ve dini öğretilere karşı ilgili oldukları görülmektedir. Bu ilginin bilişsel bir yapıdan ziyade duygusal bir temelinin olduğu vurgulanmaktadır. Bu duygusal temelin ise daha çok çocukların bir güven duygusuna ihtiyaç duydukları, doğuştan böyle bir ihtiyacı gidermek için kendileri açısından en güçlü kişi veya kişilere yönelik bir bağlılık içerisine girdikleri için bu ihtiyacı önceleri anneleri daha sonra babaları gidermektedir. Çocukların anne-babalarını her şeye gücü yeten bir Tanrı gibi algıladıklarını, daha sonra ebeveynlerinin güçlerinin sınırlı olduğunu tecrübe ettiklerinde güçlü anne-baba imajı zamanla zayıfladığı ve yok olduğu daha sonra bu ilgiyi daha üstün doğüstü bir güce yönelttikleri belirtilmektedir.⁴⁶

Çocuklar ilk çocukluk yıllarında entelektüel sınırlılıklarından ve yapılarından dolayı din konusunda fantazi oluştururlar, hayal kurarlar. Entelektüel olarak ifade edemediklerini duyguları ve hayalleriyle ifade etmeye çalışırlar. Buna dinin peri masalı dönemi adı da verilmektedir.⁴⁷

Ana rahminden başlayıp yaşamın ilk aylarında başlayan bebeklik dönemini iman gelişimi açısından önemli gören Fowler, bu dönemde başlayan iman formuna

⁴³ Ronald Goldman, **Religious Thinking From Childhood to Adolescence**, s. 27-28.

⁴⁴ Bkz. Jean Piaget, **Çocuğun Gözüyle Dünya**, ss. 181-248.

⁴⁵ Bu konuyla ilgili olarak bkz. K. Yavuz, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**.

⁴⁶ R. Goldman, **Readiness for Religion**, s. 50-51.

⁴⁷ R. Goldman, **Readiness for Religion**, s. 53.

“Primal Faith (Temel İman)” adını vermektedir. Fowler’e göre, bu ilk dönemdeki Temel İman, dil gelişimi öncesini kapsayan ve tamamen annenin temel bakım ritüeli ve karşılıklı etkileşimi ile ortaya çıkan duygusal bağlanmanın bir sonucudur. Bu dönemde imanın, bebeğin ailesi ve çevresindekilerle kurduğu güven ilişkisinde yattığı belirtilir. Bu temel iman daha sonraki imanın inşa edilmesinin temelini oluşturur. Burada, Temel İmanın bu ilk aşamasının beslenmesinde ve kuluçka döneminde ailenin ne kadar önemli olduğu belirtilmektedir.⁴⁸

Yine de dini gelişim ile ilgili belki de en geniş ve detaylı teoriyi geliştirmiş olan J. Fowler, özellikle bireysel gelişimin ilk dönemi olan bebeklik dönemi ve hatta gelişimin ilk üç yılı ile ilgili pek fazla bir şey söylemediği konusunda eleştirilere maruz kalmıştır. Çünkü bu dönem ampirik araştırmalar için uygun bir dönem değildir. Bu nedenle Fowler’ın aşamaları, çocuğun konuşmaya ve düşüncelerini anlatmaya başladığı dönemi kapsamaktadır. Altı aşamalı gelişim teorisinin ilk aşamasını “intuitive-projective” olarak isimlendirir ve bu dönemin 4-8 yaşlar arasında ortaya çıktığını söyler. Hâlbuki psikoanalitik teori ise insan yaşamının özellikle ilk yılları insan kişiliğinin temelini atıldığı en önemli gelişim aşamalarıdır. Fowler, bazı çalışmalarında bu dönemden hiç bahsetmemekte ve bahsettiği yerlerde ise yukarıda olduğu gibi oldukça kısa ve yetersiz bilgiler vermekte ve bu döneme, “Infancy and Undifferentiated Faith (Bebeklik ve Belirginleşmemiş İman)” dönemi adını verip altı aşamanın dışında tutarak aşama öncesi dönem olarak belirttiği iddia edilmektedir.⁴⁹

Görüldüğü gibi, insan çocukluk çağının ilk dönemlerinden itibaren dini kabul etmeye hazırdır. Ancak bu Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam gibi oldukça entelektüel hazırlık gerektiren dinleri anlayacak bir yapıda değildirler. Bu yaştaki çocukların hangi dini veya ne çeşit bir dini kabul etmeye yatkın olduklarından ziyade bu hazır oluşun yapısının incelenmesi gerekmektedir.⁵⁰

Piaget’in ortaya koyduğu bu gelişimsel içsel yapı aslında doğüstü bir gücün varlığını kabul edebilme yeteneğinin bir temelini de oluşturmaktadır. Piaget’e göre bilişsel gelişme, tamamen doğuştan gelen bir kurala göre ortaya çıkar ve gelişir. Psikolojide bilginin imkânı uygun bilişsel yapının gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkar. Fowler’e göre doğuştan gelen bu bilişsel yapı bütün dinlerde kadın erkek herkes için iman gelişiminin temelini oluşturmaktadır. Fowler, bu doğuştan gelen evrensel yapının, kadını, erkeği ve bütün dinleri içerisine alacak şekilde dini gelişim için ideal bir temel teşkil ettiğini söylemektedir.⁵¹

⁴⁸ J. Fowler, “Stages in Faith Consciousness”, in Fritz K. Oser and W. George Scarlett, **Religious Development in Childhood and Adolescence**, Jossey Bass Inc, New York, 1991, ss. 27-45, s. 34.

⁴⁹ Carl D. Schneider, “Faith Development and Pastoral Diagnosis”, (ed) Craig Dykstra and Sharon Parks, **Faith Development and Fowler**, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1986, s. 245. (ss. 221-250.)

⁵⁰ R. Goldman, **Readiness for Religion**, s. 41.

⁵¹ David Heywood, “Piaget and Faith Development: A True Marriage of Minds?” Jeff Astley; Leslie Francis (ed), **Christian Perspectives on Faith Development**, Australia, 1982, ss. 153-162.

Bebeklik ve Korunum İhtiyacı

Piaget 0-2 yaş arasını duyuşal-motor evresi olarak tanımlamaktadır. Bu dönemde çevresindeki nesnelerle ilgilenmek için bebek anlayış ve motor fonksiyonlarını koordine etmeye ve ilkel davranış örüntülerini göstermeye başlar. Bu davranış örüntüleri, bir nesnenin diğerinden ayırıştırma sürecini ve bunların çocuğun duyumladığı alanın dışında da varlıklarını devam ettirdiklerini öğrenmesini içerir.⁵²

Piaget nesne sürekliliği kabiliyetinin 8. Aydan itibaren ortaya çıktığını söylese de bunun daha erken dönemlerde geliştiğini gösteren deneylerin de olduğu iddia edilmektedir. Örneğin yeni deneysel teknik kullanılarak özel bir laboratuvar deneyinde 5 aylık bebeklerde bunu göstermişlerdir.⁵³

Bu süre doğumdan iki yaşına kadar olan süredir. Bu evre, acıktığında, altı ısladığında veya yorulduğunda ağlama şeklinde ifade edilen içsel ihtiyaçların ifadesi ile ve tedrici olarak dış dünyaya artan dikkat ve dış dünyanın bilişsel temsili ile karakterize edilir. Başlangıçta ben ile dış dünya arasındaki farklılık mevcut değildir; bebek için varlık o anda tecrübe ettiğidir. Bununla birlikte kısa bir süre sonra çocuk, bazen kendisinin de etkisinin olduğu dışsal olayların öngörülebilir bir kalıba sahip olduğunu öğrenir. Çocuk sahip olduğu şeyleri ve objelerin kullanımını keşfetmek için deneme yanılma yolunu kullanmaya başlar. Hala konuşamama nedeniyle çevre ile ilgili bilgileri izleme ve düzenlemede sınırlı bir yeteneğe sahiptir. Altı aylık bir bebek yüksek bir sandalye üzerindeki oyuncaklarını sallamaktan zevk alır. Fakat bu oyuncak yere düşerse onu aramaz. Dikkatini görebildiği bir objeye yönlendirir. Bu evredeki bebek için gözle görülmeyen şey zihinde de yoktur. Dış dünya ile ilgili farkındalık geliştikçe olaylar arasındaki etki-tepki ilişkisi daha açık bir hale gelir. On sekiz aya kadar bebek, hareket halindeki bir oyuncakın ipinin çekilmesiyle ortaya çıkan etkiyi tahmin etmeyi öğrenir ve çöp sepetini ters yüz edildiği zaman yerde büyük bir dağınıklığı neden olabileceğini fark eder. Hayatın ikinci yılı içerisinde keşif sistematik bir şekilde hızla gelişir ve duyuşal motor döneminin sonuna doğru simgesel düşünce başlar.⁵⁴

Psikoloji literatürüne baktığımızda nesne devamlılığı ile ilgili pek fazla bir bilgiye rastlanılmamaktadır. Yalnızca nesne kalıcılığı 'Piaget'in bilişsel gelişim teorisine göre bir yaşlarındaki bir çocuğun bir nesnenin, görüş alanının dışına çıksa bile varlığını devam ettirdiğinin kavranması olarak tanımlanmaktadır. Bu yeti ileriki yıllarda bebeğin zihinsel temsillerini oluşturması için temel teşkil etmektedir.⁵⁵

⁵² Ronald Goldman, **Religious Thinking From Childhood to Adolescence**, 1964, s. 19.

⁵³ Renée Baillargeon; Elizabeth S. Spelke; Stanley Wesserman, "Object Permanence in Five-Month-old Infants", **Cognition**, 20 (1985) 191-208.

⁵⁴ C. Daniel Batson; Patricia Schoenrade ve W. Larry Ventis, **Religion and The Individual A Social-Psychological Perspective**, New York 1993, s. 56-62.

⁵⁵ Selçuk Budak, **Psikoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 200, s. 531.

Nesne devamlılığının veya sürekliliğinin gelişimi bilişsel gelişimin önemli bir basamağı olarak kabul edilmektedir. Bu özelliğin kazanılması daha ileri düzeydeki düşünceler için önemli bir basamak görevi yapmaktadır.⁵⁶

Nesne devamlılığı, kelimeleri anlamak için ön şart olarak kabul edilmektedir.⁵⁷ Ayrıca yine nesne devamlılığı Piaget'e göre kendinin farkına varmanın (self-recognition) gelişimi için gerekli ön şart olarak görülmektedir.⁵⁸

Bebeğin objelerle sık etkileşimi nesne devamlılığının gelişmesine yol açar. Duyusal motor döneminin ikinci alt aşamasında bebek objenin kaybolduğu yere bir süre bakar fakat onu araştırmaz. Eğer nesne tekrar görünmez ise, bebeğin ilgisi kaybolur. Piaget buna pasif keşif demektedir. Çünkü bebek nesnenin yeniden ortaya çıkmasını beklemekte fakat aktif olarak onu araştırmamaktadır. Yani gözden ırak olan zihinden de uzaklaşmıştır. Üçüncü alt aşamada, bebek kısmen gizlenmiş bir nesneye uzanır ve görünmeyen kısmın da görünen kısmına eklenmiş olduğunu fark eder. Fakat eğer nesne tamamen gizlenmiş ise, bebek o nesneyi tekrar elde etmek için bir gayret göstermez. Bu dönemin dördüncü alt aşamasında saklanmış bir nesne bebek tarafından araştırılır, bebek gözden uzak olan şeylerin zihinde varlığını devam ettirir. Yalnız burada bebek saklanan bir nesneyi, eski saklandığı yerde arama konusunda ısrarcı davranır. Orada bulamadığı zaman bir başka yerde olabileceğini kavrayamaz. On iki ay sonra yine bir bebek bir nesneyi en son gördüğü yerde arayacaktır. Nesne devamlılığı hala tam olarak gelişmiş sayılmaz.⁵⁹

Yaşamın ilk iki yılı içerisinde bebek dikkate değer bir gelişme gösterir. Koordine edilemeyen refleks hareketlerden, yürüme, konuşma, yarı-sosyalleşme, diğer canlılara göre bedeni yetenekler konusunda zayıf kalsa da entelektüel alanda daha iyi bir gelişim göstermektedir. Bu yıllardaki pek çok gelişme, objelerin duyu alanını dışına çıkmasıyla varlıklarını devam ettirdiklerinin keşfi kadar anlamlı ve önemli değildir.⁶⁰

David Elkind, Piaget'in bilişsel gelişim teorisini dini gelişimi anlamak için kullanan ilk araştırmacı olarak tanınmaktadır. Ona göre bireysel dinin bireysel menşeinin olduğunu ve bunun da zihinsel gelişim sürecinde ortaya çıkan belli bilişsel yeteneklere uzandığını ve bu konudan emin olduğunu iddia etmektedir. Elkind yaşamın ilk iki yılında, henüz koordine edilemeyen refleks hareketlerden sonra, çocuğun ayakta durması, konuşması, yarı sosyalleşme, bilişsel yetiler gibi önemli değişikliklerin meydana geldiğini belirtmektedir. Bu dönemde meydana gelen en önemli yeteneğin görüş alanının dışına çıkan bir nesnenin hala varlığını devam ettirdiğinin kavranması olayı olarak görür.⁶¹

⁵⁶ Nuray Senemoğlu, **Gelişim, Öğrenme ve Öğretim; Kuramdan Uygulamaya**, Gazi kitabevi, Ankara, 200, s. 47.

⁵⁷ Richard Gross, Psychology, **The Science of Mind and Behaviour**, Hodder Education, Fifth Edition, 2009, s. 324.

⁵⁸ R.Gross, Psychology, s. 576.

⁵⁹ R. Gross, Psychology, s. 583.

⁶⁰ D. Elkind, The Origins of Religion In The Child, s. 36.

⁶¹ D. Elkind, "The Origins of Religion In The Child", s. 36.(ss. 35-42).

Elkind bebeklerin birbiri ardı devam eden bir seri gelişimden sonra, saklanan oyuncakları veya şekerlemesi gibi objeleri araştırmasının ancak 2. yılın sonuna doğru başladığını söylemektedir. Duyusal alanın dışına çıkan nesnelerin varlıklarını devam ettirdikleri ile ilgili bu farkındalık veya nesnelerin zihinde korunması, birtakım gelişimsel aşamalardan sonra ortadan kaybolan nesnelerin imgelerinin veya içsel temsillerinin oluşmasına neden olur.⁶²

Beşiğinde yatan bir bebek kendisine bakan bir yetişkine tatlı bir şekilde gülümser, eğer bu yetişkin gözden kaybolur ise bebek ağlamaz, yetişkin gözden kaybolduğunda, onun varlık sahnesinden çıktığını düşünerek onu aramaz. Nesne kalıcılığı bu çeşit pek çok kalıcılığın veya çocuğun oluşturmak zorunda kaldığı korunumlar için ilk adım olarak kabul edilmelidir. Çocuğun zihinsel kapasitesi arttıkça daha yüksek soyut seviyelerdeki yeni durumlarla karşı karşıya kalır. Örneğin çocuk bir arkadaşının evine gerçek bir davet ile yalancıkta bir davet arasındaki farkı anlamaya başlar. Burada çocuk gerçek ile görünüş arasındaki farkı ayırt edebilir. Böylece bebeklik döneminde, ortadan kaybolan veya mevcut olmayan nesnelerle ilgilenme ve bu nesneleri zihinde karşılayacak bir tasavvur oluşturma ihtiyacı ortaya çıkar. Bu ihtiyaca aslında (the search for conservation; korunumu araştırma) yaşam boyu kalıcılık arayışı da denebilir. Bu ilkenin gelecek dönemlerdeki önemi üzerinde duran ilk kişinin Elkind'in olduğu görülmektedir. O'na göre nesne devamlılığı yapısının kazanılması, daha sonraki zihinsel (mental) aktiviteler için ön koşul olması nedeniyle oldukça önemli bir gelişim özelliğidir. Bütün kavramsal gelişimlerimiz bu özelliğin gelişmesine bağlıdır. Dolayısı ile nesne devamlılığının kavranması entelektüel gelişimler için genel bir başlangıç noktasıdır.⁶³ Aslında bu arayış nesnelerin zihinde devam edebilmesi, tasavvurda canlı kalabilmesi arayışıdır. Bu nesnelerin zihinde canlı tasavvurlarının muhafazası aslında çocuklar hiç görmediği şeylerin tasavvurunun da bir temelini oluşturduğu düşünülmektedir.

İlk Çocuklukta Temsil Kabiliyetinin⁶⁴ Gelişmesi

Bilişsel gelişimin ikinci evresi olarak tanımlanan işlem öncesi dönem 2 yaşından 7 yaşına kadar olan yılları kapsar. Bu dönem düşünce yapısından dolayı animistik, peri masalı ve fantezi özellikleri ile karakterize edilir. Çocuk dili bu dönemde öğrenir. Düşünce, sembollerin kullanımını içerir. İki bilgi arasındaki tutarsızlık işlem öncesi dönemdeki çocukta bir sıkıntı meydana getirmez. Beş yaşındaki bir çocuk anatomik olarak erkek olan oyuncağının aniden kız haline dönüştüğünü düşünebilir.⁶⁵

⁶² D. Elkind, *The Origins of Religion In The Child*, s. 37.

⁶³ D. Elkind, "The Origins of Religion In The Child", s. 37.

⁶⁴ Genel Psikolojide, dış gerçeklikte yer alan bir düşünce veya kavram. Piaget'in terminolojisinde, nesneleri ve yaşantıları büyük ölçüde semboller kullanarak zihinsel düzlemde temsil etme, insanları, nesneleri ve olayları sembollerin (imajların, kelimelerin, vb.) yardımıyla anlama yetisi.

⁶⁵ C. Daniel Batson; Patricia Schoenrade ve W. Larry Ventis, **Religion and The Individual**, s. 456-62.

Piaget'in yapısal teorisine yapılan eleştirilerden birisinin, bu teorinin aşamalarının birbirinden bağımsız şekilde ortaya çıktığına yönelik iddiadır. Hâlbuki 0-7 yaş arasına baktığımız zaman işlem öncesi bilişsel yapının, duyuşsal motor döneminden pek de bağımsız olmadığı görülmektedir. Örneğin, hayal ve fantezi döneminin, üç yaşından önceki dönemden bağımsız olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Duyuşsal motor döneminde başlayan nesne devamlılığı yeteneği, işlem öncesi dönemde de artarak devam etmektedir. Bu dönem çocuklarının en yaygın özellikleri arasında yer alan ve anne-babaları ve bakıcılarının en çok rahatsız oldukları özellikleri arasında yer alan evin her yerini karıştırmaları, çocukların önlerinde duran oyuncaklarla değil de gizlide saklıda yer alan eşyalara olan ilgilerinin arkasında bu yeteneğin işlem öncesinde devam ettiğinin bir göstergesidir.

Bebeklik döneminden sonraki okul öncesi dönemde yine çocukların zihinsel yapılarında hızlı gelişme ve geniş alanda entelektüel açılımlar ortaya çıkar. Bunların başında dil yeteneğini sayabiliriz. Dile hâkimiyet ile birlikte çocuk zihinsel imgelerle oluşturduğu şeylerin, temsillerinin ötesine gider.⁶⁶ Dil geleneksel işaretlerin bir serisidir. Temsil ettikleri fiziki bir temsilleri yoktur. Burada çocuk yaşamının ilk yılında, belli zorluklarla oluşturduğu nesnelerin temsillerini öğrenir. Bütün bu davranışlar, dilin gelişmesi ve sembolik oyun aktiviteleri yeni bir bilişsel kabiliyetin, işaret ve sembollerini kullanma kabiliyeti ve yeni bir bilişsel ihtiyaç olan temsil araştırmasının (search for representation) ortaya çıkmasına şahitlik eder.⁶⁷

İlk çocukluk yıllarında korunum gibi ortaya çıkan temsil araştırması yaşam boyu devam eder. Gelişimin her bir noktasında okul öncesi çocuğu hem kendi düşüncesinin hem de fiziki ve sosyal çevresinin içeriklerinin temsiliğini araştırır. Hem kendi kendisiyle hem de çevresel bilgileri daha belirgin hale geldikçe, daha da belirgin temsil formlarını araştırmaya devam eder. Bu süreçte çocuk temsil için araştırmalarında daha net hale gelse de, bu sonuçlar onu daha da tatmin olmamış hale koyar. Örneğin çocuk bazen yaptığı resimlerden tatmin olmaz ve resim yapmayı bırakır. Çünkü çocuğun çizdiği resim ile zihninde tasavvur ettiği arasındaki fark onu mutsuz hale getirir. Aynı şekilde belli bir olgunluğa gelmiş bir çocuk tedrici olarak dilin düşüncelerini aktarmak için gereksiz bir araç olduğunu düşünmeye başlar ve duygularını ifade etmede yetersiz olduğunu düşünür.⁶⁸

Tanrıyı kabul eden çocuğun Tanrıyı temsil konusunda özel problemler yaşayacaktır. Eğer din yalnızca Tanrı kavramından ibaret olursa o zaman çocuk doğaüstü aşkın bir Tanrıyı temsil edecek bir şey bulmada ne yapacağını bilemeyecektir. Çünkü bu dünyada fiziki olarak Tanrıyı temsil edecek bir şey bulunmamaktadır. İlkel dinler bu konuda daha basit Tanrı tasavvurlarına sahip olmuşlar, doğaüstü Tanrıyı temsil eden totemler, idollere inanmışlardır. Öte yandan “vahye dayalı” dinlerde doğaüstü **Tanrı temsiline kutsal kitaplarda**

⁶⁶ Mental Repesantation: Algıların, fikirlerin, inançların, imajların, düşüncelerin, anıların, hipotezlerin, vb. zihinsel içeriği; zihnimizde bir şeye karşılık gelen, ancak onunla eşdeğer olmayan semboller.

⁶⁷ D. Elkind, The Origins of Religion In The Child, 38.

⁶⁸ D. Elkind, The Origins of Religion In The Child, s. 38.

yer verilmiştir. Ancak bunu özel bir şekli işaret etmek de zordur. Burada söz konusu olan Tanrı kavramını kabul eden birisinin bunun temsiliyi araştırması kaçınılmaz bir durum haline gelmektedir.⁶⁹

Sonuç

Bu çalışmada çocuklarda dini inancın psikolojik temeli tartışma konusu olmuştur. Çocukların dini inançları üzerine yapılan çalışmaların çoğu, dini inancın başlangıcını en çok 3 yaşlarına kadar indirmektedirler ve bunun da daha çok güven, sevgi, bağlanma gibi duygusal nedenlere bağlayıp, dini inancın bilişsel temelleri tartışma konusu yapılmamıştır.

Piaget'in geliştirdiği yapısalcı bilişsel evreler teorisinden, dini inancın şekillenmesi açısından yararlanılmış ve bu konuda D. Elkind, R. Goldman ilk çalışmayı yapmışlar ve çocukların, antropomorfik, animistik dini özelliklerinin anlaşılmasında kullanılmış ancak dini inancın menşei açısından bu teoriden yararlanılmamıştır.

Bu çalışmada dini inancın insan doğası ile ilgisi tartışma konusu yapılmış ve Din-Fıtrat ilişkisine daha somut bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Burada dinin doğuştan bilfiil varlığından ziyade bil kuvve varlığı üzerinde durulmuştur. Piaget'in ortaya koyduğu bu teoriye göre ilk gelişim evresi olan bebeklik döneminde ortaya çıkan nesne devamlılığı yani görünmeyen nesnelerin varlığının kavranması dini inancın, doğaüstü görünmeyen varlıklara inancın ilk başlangıcını oluşturduğu öngörüsünde bulunulmuştur. İlk önceleri bebek her ne kadar önce gördüğü ve daha sonra gözden kaybolan nesnelerin varlığını kavradığı iddia edilse de, daha sonra çocuk yürümeye ve bedenini kullanmaya başladıktan sonra görünen alanlardan ziyade görünmeyen alanlara olan ilgisinin arttığını ve köşede bucakta bir şeyler aradığına şahit olmaktayız. Bu özellik ileriki dönemlerde peri masalı, animistik ve hayal ve fantezi gibi düşünce biçimlerine evrilmekte ve çocuk artık görünmeyen dünyaların ve varlıkların keşfine doğru bir gelişme göstermektedir. Dolayısı ile küçük bir çocuğun annesini aradığı gibi, görülmeyen âlemlerin keşfine doğru bir yolda ilerlemektedir. Eğer nesne devamlılığı yeteneği gelişmemiş olsa idi, insanların doğaüstü görünmeyen varlıklara inanabilmeleri de mümkün olmayacak idi.

⁶⁹ D. Elkind, The Origins of Religion In The Child, s. 38-39.

KAYNAKÇA

- Acluni, **Keşf'ül Hafa**, C. II, Kahire, H. 1352, s.132.
- Allport, Gordon, **Birey ve Dini**, çev. Bilal Sambur, Elis Yayınları, Ankara, 2004.
- Baillargeon, Renée; Elizabeth S. Spelke; Stanley Wesserman, "Object Permanence in Five-Month-old Infants", **Cognition**, 20 (1985) 191-208.
- Batson, C. Daniel; Patricia Schoenrade ve W. Larry Ventis, **Religion and The Individual; A Social-Psychological Perspective**, New York 1993.
- Budak, Selçuk, **Psikoloji Sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 200, s. 531.
- Clark, W. Houston, "Çocuklukta Din", Çevirenler: Adil Çiftçi-Murat Yıldız, **D.E. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi** Sayı X, İzmir 1998, ss, 183-205.
- Coles, Robert, **The Spiritual Life Of Children**, Parper Collins, Great Britain, 1992.
- Elkind, David, "The Origins of Religion In The Child", **Review of Religious Research**, Vol., 12, No. 1, Autumn, 1970, ss. 35-42.
- David Elkind, "The Development of Religious Understanding in Children," in (ed) Merton P. Strommen, **Research on Religious Development; A Comprehensive Handbook**, Hawthorn Books, New York, 1971, ss. 655-685.
- Ellias, John L., "Ronald Goldman: Dini Gelişim Psikoloğu", çev. Ali Rıza Aydın, **Din ve Birey; Din Psikolojisinde Yeni Arayışlar** (ed. A. Rıza Aydın), İnsan Yayınları, İstanbul, 2004.
- Evgin, A. Kadir, "Hadislerde "Fıtrat" Kavramı ve "İslam Fıtratı" Söyleminin Tenkidî", **KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1(2003), s. 93-110.
- Fowler, James, "Stages in Faith Consciousness", in (ed) Fritz K. Oser and W. George Scarlett, **Religious Development in Childhood and Adolescence**, Jossey BassInc, New York, 1991, ss. 27-45.
- Goldman, Ronald, **Readiness for Religion; A Basis for Developmental Religious Education**, Routledge and Kegan Paul, London, 1966.
- Goldman, Ronald, **Religious Thinking From Childhood to Adolescence**, Routledrge and Kegan Paul, London,1964.
- Gross, Richard, **Psychology; The Science of Mind and Behaviour**, Hodder Education, Fifth Edition, 2009.
- Heywood, David, "Piaget and Faith Development: A True Marriage of Minds?" (ed) Jeff Astley; Leslie Francis, **Christian Perspectives on Faith Development**, Australia, 1982, ss. 153-162.
- Hökelekli, Hayati, "Fıtrat" md. T.D.V. **İslam Ansiklopedisi**, İstanbul, 1996, XIII, ss, 47-48.

<http://psychologydictionary.org/artificialism/> (11.11.2014)

<http://www.kuranikerim.com/telmalili/rum.htm> (10/07/2014)

- Isfahani, Ragıb El, **Müfredat; Elfaz'ıl Kur'an**, Üçüncü Baskı, Beyrut, 1423H (2002M), s. 640.
- James, William, **The Varieties of Religious Experiences**, Penguin Books, 1982.
- Karaca, Faruk, **Din Psikolojisi**, Trabzon, 2011.
- Köylü, Mustafa, “Çocukluk Dönemi Dini İnanç Gelişimi ve Eğitimi”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XLV, II, (137-154), Ankara 2004, s.137.
- Manzur, İbn, **Lisânü'l-Arab**, Beyrut, (t.y.), V, 55).
- Öztürk, Yaşar Nuri, **Fıtrat ve Din**, İstanbul, 1997.
- Peker, Hüseyin, **Din Psikolojisi**, Samsun, 2000.
- Piaget, Jean, **Çocuğun Gözüyle Dünya**, çev. İsmail Yerguz, Dost Yayınları, Ankara, 2013.
- Schleiermacher, Friedrich, **On Religion**, çev. John Oman, Harper&Row, New York, 1958.
- Schneider, Carl D., “Faith Development and Pastoral Diagnosis”, (ed) Craig Dykstra and Sharon Parks, **Faith Development and Fowler**, Religious Education Press, Birmingham, Alabama, 1986, s. 245. (ss. 221-250.)
- Schultz, Duane P. ve Sydney Ellen Schultz, **Modern Psikoloji Tarihi**, Terc. Yasemin Aslay, Kaknüs Yayınları, 2001.
- Senemoğlu, Nuray, **Gelişim, Öğrenme ve Öğretim; Kuramdan Uygulamaya**, Gazi kitabevi, Ankara, 200, s. 47.
- Slee, Micola, “Cognitive Developmental Studies of Religious Thinking; E Survey and Discussion with Special Reference to Post-Goldman Research in the United Kingdom”, in (ed) James W. Fowler, Karl Nipkow and Friedrich Schweitzer, **Stages of Faith and Religious Development**, Scm Press, London, 1992, ss. 130-146.
- Yavuz, Kerim, “Dini İnançın Gelişmesinde Nativizm ve Tecrübecilik”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 7, 1986, s. 129 (129-142).
- Yavuz, Kerim, **Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2012, ss. 21-173.